

Resensie

Literaire rechtspraak: De zuivering van het literaire veld in Nederland, 1945-1952

Amsterdam University Press, 2025

Ted Laros

Hein Viljoen

Die verantwoordelikheid van die skrywer en die outonomie van die literêre veld

In hierdie boek ondersoek Ted Laros die suiwering van die literêre veld in Nederland na afloop van die Tweede Wêreldoorlog. Die Nazi-besetters het naamlik 'n stelsel van ideologiese beheer op kunstenaars in Nederland afgedwing deur 'n Kultuurkamer (NKK) in te stel waaraan almal moes behoort, anders kon hulle nie as kunstenaars werk of publiseer nie. Hulle het met ander woorde die kunste so ver moontlik probeer inspan as deel van hulle propagandamasjien om die Nederlandse volk deel te maak van Nazi-Duitsland. Die doel van die suiwering ná die Oorlog was om die kunstenaars wat “fout” was, dit wil sê, hulle nie “suiwer” gedra het nie deur met die Duitsers te kollaboreer, te straf deur hulle vir korter of langer tydperke uit te sluit van beroepsuitoefening. Die Militêre Gesag wat Nederland geregeer het na die bevryding van Nederland vanaf September 1944, het teen die middel van 1945 vir hierdie doel vyf sogenaamde ‘ererede’ ingestel, naamlik ererede vir argitektuur, beeldende kuns, letterkunde, vir musiek en toneeldeelname aan die kulturele lewe. Later is nog twee ererede bygevoeg, naamlik vir vermaak en kleinkuns en vir soliste van die operageselskap wat die Nazi's in Amsterdam opgerig het. Daarby is 'n Centrale Ereraad voor de Kunst (CE) ingestel waarheen geappelleer kon word teen uitsprake van die laere ererede.

Ted Laros is bekend vir sy boek *Literature and the Law in South Africa, 1910-2010: The Long Walk to Artistic Freedom* (2018). Dit is 'n omvattende studie van hoe die Suid-Afrikaanse regstelsel en literatuur mekaar oor 'n eeu heen beïnvloed het. Die boek fokus veral op die transformasie vanaf 'n streng sensuurstelsel gebaseer op “gevaar vir die staat” na 'n bedeling van grondwetlike vryheid gebaseer op die regte van die individu. Laros illustreer dat die geskiedenis van die Suid-Afrikaanse literatuur onskeidbaar is van die regsgeskiedenis. Die pad na artistieke vryheid was nie 'n skielike gebeurtenis

nie, maar 'n moeisame proses van litigasie, skryf en politieke verset: 'n “long walk” – 'n proses wat voortduur.

Die suiweringsproses ná die Oorlog was deel van so 'n stryd om artistieke vryheid in Nederland. Laros meen die geskiedenis van die suiwering gee insig in die geskiedenis van oorgangsreg (*transitional justice*) en is belangrik omdat die Oorlog nog steeds prominent is in die Nederlandse kulturele herinnering. Die doel van sy studie is om beter insig te kry in die ontwikkeling van die literêre veld in Nederland en om by te dra tot veldteorie en die sosiologiese analise van die letterkunde.

'n Sentrale vraag in hierdie benadering is hoe outonoom die literêre veld is. Meer spesifiek probeer Laros die vraag beantwoord hoe die suiweringstelsel bygedra het tot die herstel van 'n (relatief) outonome literêre veld ná die politieke en juridiese oorheersing daarvan van 1940-1945. Sy metode is 'n sistematiese analise van die argiewe van die Eeraad vir die Letterkunde (EL), die CE, die Actie Rechtsherstel der Nederlandsche Kunstenaars (AR), wat die ererade geopponeer het, die parlementêre dokumente oor die totstandkoming van die wetgewing oor suiwering, en die wette self. Hy wil ook vasstel watter deontologiese en juridiese norme uitgedra of toegepas is deur die betrokkenes en om dit te vergelyk met die navorsing oor suiwering in België en Frankryk.

In die voetspoor van Gisèle Sapiro gebruik Laros die objektiewe en die subjektiewe verantwoordelikheid van 'n skrywer as 'n heuristiese instrument om die juridiese omgaan met die letterkunde in hierdie tydperk te ontleed en sodoende te bepaal hoe outonoom die literêre veld van die juridiese veld is. Die verantwoordelikheid van die skrywer het naamlik 'n objektiewe en 'n subjektiewe kant. Dit bestaan uit 'n eksterne of objektiewe feit (byvoorbeeld die publikasie van 'n roman) wat toegeskryf kan word aan 'n dader en andersyds die intensie of bedoeling van die dader (die subjektiewe element). Uit Sapiro se ontledings van die stryd tussen die letterkunde en die reg en die publieke moraal in Frankryk sedert die negentiende eeu, blyk dit dat die stryd steeds gevoer word in die voorste linie van die objektiewe en die subjektiewe verantwoordelikheid van die skrywer – sy/haar intensie met die maak van die teks. Oor die algemeen, meen Laros, bly die strydvraag steeds: waar eindig die verantwoordelikheid van die skrywer as sy of haar teks deur bepaalde groepe of lesers ge(mis)interpreteer word as gevaarlik, beledigend of skadelik? Wat moet die swaarste weeg? Die bedoeling van die skrywer of die interpretasie van die leser? Opvattinge oor die regte, pligte en bevoegdhede van 'n skrywer onthul derhalwe die mate van outonomie wat 'n literêre veld het of waarop deelnemers of instellings binne die veld aanspraak maak (17).

Oorsig oor die boek

In hoofstuk 2 volg 'n beskrywing van die literêre veld tydens die besetting en hoe die suiweringsstelsel van ererade daarna saamgestel is. Laros gee ook taamlik uitgebreide en boeiende profile van Nico Donkersloot, wat aan die hoof was van die hele suiweringsaksie, en van die voorsitter, lede en sekretarisse van die Ereraad vir die Letterkunde. F. Bordewijk, bekende skrywer van onder andere *Karakter*, was die voorsitter en Martinus Nijhoff, Wytze Hellinga en Annie-Romein-Verschoor van die bekendste lede. Hulle was almal skrywers en akademici met hoë simboliese kapitaal. Die proses was ingestel op vinnige en streng suiwing, maar was 'n veldinterne proses: die ererade moes oordeel of kunstenaars tydens die besetting trou gebly het aan die beginsels en tradisies van die Nederlandse kultuur soos wat die vaderland van hulle kon verwag en eis (44). Die ereraad van skrywers kon skrywers wat onsuier opgetree het, berispe of vir 'n tydperk en selfs lewenslank uitsluit uit hulle beroepsbeoefening. Die Ereraad vir die Letterkunde was sterk outonoom, want Bordewijk was ook 'n praktiserende juris en die kernlede dominante voorstanders van die outonomie van die literêre veld.

In hoofstuk 3 ontleed Laros die suiweringswerk van die Ereraad vir die letterkunde van 1945-1947. As outonome liggaam het die EL sy eie norme en tugmaatreëls vir oortredings opgestel. Laros wys daarop dat hulle gefokus het op die objektiewe verantwoordelikheid van die skrywer: “het was de plicht geweest van de schrijver om in de bres te gaan staan voor de vrijheid van de geest en om associatie [...] met een heteronoom instituut als de NKK categorisch af te wijzen” (89). Daarby het die outonomie van die literêre veld vir hulle inhoudelik swaar geweeg – so swaar dat hulle die belangrike regsbeginnsel van *audi alteram partem* onderspeel het en skrywers net by appèl kans gegee het om hulle kant van die saak te stel. Die subjektiewe verantwoordelikheid (intensie) van die skrywers het dus net 'n ondergeskikte rol gespeel in hulle beoordeling.

In hoofstuk 4 ontleed Laros wat die “blikke van buite” op die literêre veld onthul in die stryd wat rondom die suiwing ontstaan het. Die suiwingproses het nie 'n behoorlike regsbasis gehad nie, en die optrede van die ererade het heftige verset uitgelok weens die inhoudelike norme wat hulle aangelê het en die swakheid van hulle regsprosesse. Heelwat stryd en debatte is gevoer voordat 'n wetsontwerp – Zuivering Kunstenaars – in Januarie 1946 in die Tweede Kamer ingedien is. Die getroffe kunstenaars het hulle saamgesnoer in die Actie Rechtsherstel der Nederlandsche

Kunstenaars. Kernkwessies in die debat was of kunstenaars nie te emosioneel ingestel is om reg te kan spreek oor medekunstenaars nie, en of dit nie neerkom op 'n botsing van belange nie. Die argument was ook dat werk in die kader van die NKK nie summier veroordeel kon word nie, omdat die Nederlandse publiek die kunste juis in oorlogstyd baie nodig gehad het. Die uiteindelijke Wet Zuivering Kunstenaars van April 1946 het die suiweringsproses op 'n behoorlik juridiese grondslag geplaas, maar terselfdertyd die ererade gewettig en (gekwalfiseerde) regsrag aan hulle uitsprake verleen. Die outonome literêre veld is daardeur onderwerp aan juridiese invloed, veral omdat die Wet 'n Sentrale Ereraad voor de Kunst tot stand gebring het wat uitsluitlik uit juriste bestaan het.

Hoofstuk 5 ontleed die suiweringswerk van die Sentrale Ereraad. Op 'n streng juridiese basis het hulle baie van die ererade se beslissings omgekeer, wat gelei het tot konflik met die beroepsetiese aanpak van die ererade en die uiteindelijke bedanking van al die ererade. Die betrokke minister moes toe in Junie 1949 'n wysigingswet deur die parlement voer wat kundiges weer op die CE benoem het. In die geval van die Kamer vir Letterkunde was dit Bordewijk en Nijhoff en later ook Johannes Tielrooy. Dié kamer het in die stuk of 17 uitstaande sake van skrywers ligter uitsprake gemaak en die meeste van die sake afgewys ten einde die suiweringsproses so vinnig moontlik af te handel.

Uit Laros se ontleding is dit duidelik dat die literêre veld in Nederland aan die begin van die Oorlog taamlik outonoom was en dat die ererade se werk berus het op 'n grootliks ongeskrewe erekode gebaseer op outonomistiese opvattinge. In die geval van die letterkunde het die streng outonomistiese opvatting, ironies genoeg, juis gelei tot streng sensuur.

Soos Laros se deeglike en omvattende studie aandui, was die suiwering eintlik 'n unieke eksperiment in die verhouding tussen literatuur en die reg, naamlik regspraak deur die literêre veld self. Laros se studie onderstreep weer die verantwoordelikheid van die skrywer in 'n tydperk waarin artistieke en akademiese vryheid toenemend in die gedrang kom. Hy meen ook dat skrywers se verantwoordelikheid teenoor die vryheid van die gees vandag nog die breedste moontlike navolging verdien.

Hoewel 'n boek oor die suiwering van die literêre veld in Nederland ná die Tweede Wêreldoorlog dalk nie juis relevant lyk vir Suid-Afrika nie, opper die boek wel deeglik belangrike vrae oor skrywers en die literêre veld in Suid-Afrika. Hoe outonoom is die literatuur teenoor die juridiese en ander velde deesdae, al word vryheid van uitdrukking in die Grondwet erken? Wat is die morele of persoonlike verantwoordelikheid van die skrywer

vandag? Kan artistieke vryheid nog gewaarborg word noudat algoritmes die outonomie van die literêre veld in die gedrang bring? Noudat die tirannie van sosiale media daartoe kan lei dat sekere skrywers of idees byvoorbeeld ‘gekanselleer’ word? Wat hou vryheid van die gees vandag in? En hoe vry is die gees in Suid-Afrika vandag?

Noordwes-Universiteit

Bibliografie

Laros, Ted. 2018. *Literature and the Law in South Africa, 1910-2010: The Long Walk to Artistic Freedom. The Fairleigh Dickinson University Press Series in Law, Culture, and the Humanities*. Vancouver: Fairleigh Dickinson University Press.